

PARADIGME ALE RELAȚIILOR INTERNAȚIONALE ÎN ORIENTUL MIJLOCIU

ECATERINA CEPOI*
MARIUS I. LAZĂR**

Abstract. *The study aims at an analysis of how the explanatory concepts and epistemological approaches of the main schools of international relations: realism, structuralism, constructivism and pluralism can be applied to understanding the political phenomena in the Middle East. Individually they prove to be rather limited in encompassing the complexity of actors, processes, cultural and community factors which mold the domestic political field and the international relations of the region. Therefore a multidisciplinary approach is more pertinent, which draws on the developments brought by specialized fields, belonging to what is generically Middle Eastern Studies.*

Keywords: *Middle East, Realism, Structuralism, Constructivism, Pluralism, Arab World.*

Analizarea istoriei, politicilor și relațiilor internaționale în Orientul Mijlociu contemporan îl pune adesea pe cercetător în fața unor debusolări metodologice și provocări epistemice. „Excepționalismul” acestei regiuni se datorează existenței multiplelor dimensiuni specifice (ideologice, religioase, etnice, tribale, cutumiere, socio-politice, geopolitice) care se intercondiționează într-un *puzzle* ce presupune o comprehensiune integrală a acestora pentru a putea oferi o perspectivă teoretică coerentă în momentul abordării aspectelor politice¹. Așa cum constata și Bill James, „procese politice din Orientul Mijlociu sfidează observația, descurajează generalizările și rezistă explicațiilor”². La rândul său, Louise Fawcett extrage câteva elemente definitorii ce consideră că ar caracteriza Orientul Mijlociu, atunci când este privit din perspectiva relațiilor internaționale:

- „Istoria reprezintă o durabilă și esențială poartă de intrare pentru înțelegerea regiunii contemporane și a politicilor și societății sale.

* Drd. Universitatea Națională de Apărare „Carol I”, București.

** Lect. dr. Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

¹ Georges Corm oferă o extrem de detaliată analiză critică asupra diferitelor abordări hermeneutice referitoare la Orientul Mijlociu contemporan în *Le Proche-Orient éclaté: 1956-2007*, Gallimard, 2007, pp. 9-252.

² Bill James, „The study of Middle East politics, 1946-1996: a stocktaking”, *Middle East Journal*, vol. 50, no. 40, p. 503.

- Relațiile internaționale din regiune nu pot fi înțelese fără o strânsă și constantă referință la actorii interni, regimuri și un ansamblu de factori locali ce fac ca fiecare regiune să fie unică în felul său.

- Modelele derivate din experiența statelor occidentale nu se ajustează în mod necesar într-un mod potrivit la condițiile și practicile locale.

- Factorii de decizie politici occidentali (din Statele Unite sau din Europa) au eșuat până în momentul de față în găsirea unor strategii acceptabile și eficiente pentru a promova dezvoltarea economică și politică și securitatea³.

Două mari discipline își dispută aici legitimitatea abordărilor și a metodologiilor pentru înțelegerea și explicarea fenomenelor politice, interne sau externe, din regiune: relațiile internaționale și ceea ce se numește *Middle Eastern Studies*. Evident, ele interferează permanent și își împrumută aparatul conceptual, informațional, hermeneutic ca atare. Totuși, prima dintre ele a reușit destul de greu să-și impună un discurs sistematic și elaborat asupra Orientului Mijlociu la amplitudinea pe care domeniul relațiilor internaționale o are la nivel general. A doua îi grupează pe specialiștii în diferitele aspecte ale regiunii și este adesea rezistentă față de orice încercare de confiscare teoretică — sau de intruziune din exterior — a domeniului lor de către alte abordări teoretice, postulând dificultatea, ba chiar imposibilitatea, unei comprehensiuni autentice a Orientului Mijlociu în lipsa stăpânirii tuturor instrumentelor epistemologice adecvate (lingvistice, culturale, geografice, înțelegerea aprofundată a aceluia *modus vivendi* specific ce caracterizează diferitele teritorii ale regiunii). Ca urmare, se ajunge la ceea ce specialistul american Martin Kramer a numit o „criză” a *Middle Eastern Studies*, datorată faptului că specialiștii în studierea Orientului Mijlociu au eșuat în integrarea instrumentelor științei politice în cercetările lor și, în plus, s-au dovedit puțin capabili de a oferi modele prospective pentru decidenții politici⁴.

Totuși, după anii '80, datorită emergenței unei întregi generații de universitari și cercetători, există o literatură din ce în ce mai vastă, care încearcă să concilieze cele două domenii și să ofere studii care își propun comprehensiunea actelor politice și a relațiilor internaționale în Maghreb și Mashreq. Printre lucrările deja clasice se pot aminti cele scrise de Carl Brown⁵, Tareq Ismael⁶, Raymond Hinnebuch⁷, Fred Halliday⁸, Roger Owen⁹, Fred H. Lawson¹⁰ sau Milton Edwards¹¹

³ Louise Fawcett, „Introduction: The Middle East and International Relations”, în Louise Fawcett (ed.), *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, 2009, p. 16.

⁴ Martin Kramer, *Ivory Towers on Sand: The Failure of Middle Eastern Studies in America*, Washington Institute for Near East Policy: Policy Papers, no. 58, 2001.

⁵ *International Politics and the Middle East, Old Rules, Dangerous Game*, I. B. Tauris, 1984; (ed.), *Diplomacy in the Middle East. The International Relations of Regional and Outside Powers*, I. B. Tauris, 2004.

⁶ *International Relations of the Contemporary Middle East. A Study in World Politics*, Syracuse University Press, 1986.

⁷ *The International Politics of the Middle East*, Manchester University Press, 2003.

⁸ *The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology*, Cambridge University Press, New York, 2005.

⁹ *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, Routledge, 2004.

¹⁰ *Constructing International Relations in the Arab World*, Stanford University Press, 2006.

¹¹ *Contemporary Politics in the Middle East*, Polity Press, 2006.

în literatura anglo-saxonă, sau lucrările colective editate de Flory Maurice¹² și Elizabeth Picard¹³ în limba franceză.

Multiplele paradigme dezvoltate în domeniul relațiilor internaționale, pentru a explica complexitatea întregului câmp al raporturilor care survin între tot mai numeroșii agenți (nu doar statele-națiune, ci și popoarele, societățile, structurile și rețelele transnaționale etc.), își găsesc o aplicabilitate diferențiată atunci când sunt utilizate în explicarea și comprehensiunea fenomenelor politice din Orientul Mijlociu. În studiul de față ne vom limita la prezentarea felului cum patru dintre cele mai importante au fost utilizate, de către specialiști, ca modele de comprehensiune a modului în care se structurează și funcționează politica — internă și externă — a statelor din regiune.

a) *Realismul*. Există o serie de elemente care definesc Orientul Mijlociu postbelic drept o regiune în care raporturile dintre state se desfășoară potrivit unei logici realiste: „Orientul Mijlociu este epicentrul crizelor mondiale (...) El apare ca fiind regiunea unde anarhia și insecuritatea, văzute de școala realistă a politicilor internaționale ca fiind caracteristica principală a sistemelor state, rămân extrem de evidente și unde paradigma realistă își arată cea mai mare relevanță”¹⁴. Este vorba de structurarea unor individualități etatiste care-și construiesc propriile strategii de securitate și politici externe coerente în consonanță cu interesele naționale. În plus, Orientul Mijlociu pare a ilustra cel mai eficient teza realistă despre dimensiunea structural anarhică a sistemului internațional: este vorba aici de o regiune în care conflictele și tensiunile sunt aproape o normă și cooperările sunt mai degrabă expresia unor interese conjuncturale decât a unor tendințe naturale, rezultând din strategiile actorilor (etatiști sau nu) de a extrage un maxim de securitate și de putere.

După anii revoluționari '50-'60, în majoritatea țărilor arabo-musulmane se instalează regimuri politice stabilizate, care se eternizează prin autoritarism și represiune, dar a căror constanță permite elaborarea unor strategii coerente de interacțiune regională și internațională, a căror raționalitate strategică ține acum cont de o multitudine de factori: economici, geopolitici, diplomatici etc. Raporturile de forță acum, în Orientul Mijlociu, pot fi definite cel mai bine ca fiind gestionate de o dublă strategie: o continuă tentativă hegemonică a marilor puteri (Egipt, Irak, Iran, Siria, Arabia Saudită) de a se erija în lideri regionali sau ai lumii arabe (sau chiar musulmane în cazul Riyadului sau Teheranului) și, simultan, de o permanentă reelaborare a alianțelor și opțiunilor diplomatice regionale sau internaționale prin care să se blocheze ascensiunea excesivă a uneia dintre ele.

Această logică a supremației interesului național și a construcției unei politici securitare axate structural pe preservarea unui echilibru de forțe (fragil și permanent restructurat în funcție de provocările succesive pe care le va cunoaște regiunea) este caracteristica cea mai vizibilă a unei validități funcționale a paradigmei realiste în Orientul Mijlociu al deceniilor șapte-opt. Ea este întărită de lectura

¹² *Les régimes politiques arabes*, Presses Universitaires de France, 1990.

¹³ *La politique dans le monde arabe*, Armand Colin, 2006.

¹⁴ Raymond Hinnebuch, *op. cit.*, p. 1.

scenei regionale și a reacțiilor statelor din lumea arabo-musulmană în momentele crizelor majore care survin aici în această perioadă și când angoasa destruc-turării fragilei ordini regionale (și, subsecvent, a celor interne din diferitele țări, în măsura în care, specific statelor Orientului Mijlociu, există o interconexiune structurală între direcțiile de politică externă asumate și caracteristicile culturale, ideologice, comunitare etc. ale politicilor interne respective) determină o dina-mică continuă de alianțe și strategii conjuncturale puse de către fiecare stat în slujba propriilor interese naționale.

O astfel de comprehensiune în manieră realistă este validă mai ales când se analizează relațiile interarabe sau interetniste, caracterizate de loialități și alian-țe inconsistente, de preocuparea elitelor politice de a prezerva securitatea și suveranitatea statelor, în pofida istoriei lor recente și a unei structurări adesea fragile și emergente, și mai ales în pofida discursurilor și a strategiilor de cons-truire a unor unități politice mai largi (eșecurile încercărilor repetate de uniune arabă, lipsa de eficiență și consistență a Ligii Arabe etc.). Comportamentele în ma-nieră realistă sunt mult mai vizibile în momentele multiplelor crize și conflicte care traversează Orientul Mijlociu și exemplele sunt aici nenumărate (coalizarea majorității statelor arabe, în siajul Statelor Unite, în momentul ocupării Kuweitului de către Irak, în 1990, acțiune prin care se destrutura întreg echilibrul regional, făcând din Irak o supraputere imposibil de acceptat; alinierea siriano-iraniană, în momentele conflictului dintre Iran și Irak, în pofida diferențelor lor ideologice, pentru a contrabalansa noua axă Bagdad-Riyad; schimbarea politicilor agresive ale statelor arabe față de Israel, după înfrângerea din 1967, și reacomodarea treptată cu acesta, recunoscând în el un partener de negociere rațional etc.).

La fel, Iranul revoluționar ajunge adesea să se comporte, în plan regional și internațional, ca un veritabil artizan al unor strategii și politici care-și găsesc justificarea esențială în preocuparea Teheranului față de securitatea sa etatistă și preservarea intereselor naționale. Totuși, limitele realismului sunt binecunoscute și vizibile mai mult ca aproape oriunde atunci când se analizează raporturile internaționale din Orientul Mijlociu. Chiar dacă este un actor concret, real, eficient, statul nu este nicidecum singurul agent care produce politici și acțiuni în plan intern și extern, uneori nu este nici elementul cel mai important: „pentru mulți specialiști în regiune, istoricii în special, domeniul nonetatist ajunge ade-sea să fie «normalitatea»”¹⁵. Aici apare în special glisajul între cei care se apro-pie de Orientul Mijlociu utilizând instrumentarul conceptual și analitic clasic al relațiilor internaționale, având tentația de a pune în prim-plan analiza statelor și a raporturilor dintre ele în manieră realistă, și cei care provin din rândul specia-liștilor asupra regiunii, care tind să acorde o importanță poate chiar mai mare problematicilor identitare și politicilor interne, văzute ca elemente ce permit o comprehensiune mult mai fidelă a întregului complex de factori ce condițio-nează fenomenele politice în Orientul Mijlociu, inclusiv cele internaționale.

b) *Structuralismul*. Prin toate caracteristicile sale specifice, la nivel politic (autoritarism, slab nivel de democratizare, lipsa de rotație a elitelor politice),

¹⁵ Louise Fawcett, *op. cit.*, p. 3.

economic (economii rentiere, nivel scăzut de liberalizare economică, clientelism și oligarhii în simbioză cu puterea politică), cultural (dimensiunea structurală musulmană și arabă), Orientul Mijlociu se delimitează ca o unitate aparte, ca un „subsistem” în cadrul sistemului internațional, așa cum tinde să-l definească școala structuralistă. Ea pleacă de la postularea a trei arene ale acțiunii politice — globală, regională și a statului-națiune, care presupun trei niveluri de analiză. Prima este cea a sistemului internațional înțeles ca fiind totalitatea interacțiunilor trans-naționale. În plan regional, este vorba de subsisteme subordonate, care se referă la ansamblul relațiilor în interiorul regiunii. În sfârșit, la nivelul statului-națiune, există un sistem intern, care cuprinde totalitatea relațiilor ce derivă de la actorii care participă la politicile interne.

Reprezentanți ai școlii structuraliste în analiza Orientului Mijlociu sunt în special Leonard Binder¹⁶, Louis Cantori și Steven Spiegel¹⁷, Carl Brown¹⁸, Tareq Ismael¹⁹, Simon Bromley²⁰, Gregory Gause²¹. Potrivit perspectivelor structuraliste, există patru mari aranjamente în interiorul sistemului Orientului Mijlociu: presistemul colonial (din secolul XVIII până la al doilea război mondial), un sistem focusat (deceniile cinci-șase până în anii '70), un sistem fragmentat (deceniile șapte-opt) și perioada de după războiul din Golf, ce corespunde unei dinamici bazate pe dispariția marilor puteri regionale și ascensiunea Statelor Unite.

Una dintre temele majore este lecturarea relațiilor internaționale din Orientul Mijlociu din perspectiva unei dualități centru-periferie: sub acțiunea constantă a imperialismului, Orientul Mijlociu s-a transformat, după secolul XIX, într-o periferie a sistemului mondial dominat de Occident. Importanța fundamentală a resurselor petroliere și susținerea intereselor securitare și naționale ale Israelului sunt identificate ca fiind principalele motivații ale acestei intruziuni externe permanente, care dăinuie inclusiv după dispariția oficială a dominației coloniale, luând forma mai sofisticată a unei condiționări *soft*, prin alianțe, colaborări economice, militare, politice, continuând transformarea multor state din regiune în clienți ai marilor puteri. Sistemul Orientului Mijlociu însuși se divide, potrivit unora, între un „centru” arab și o „periferie” formată din Israel, Turcia, Iran. Pentru George Lenczowski, există patru mari motive tematice care definesc subsistemul Orientului Mijlociu (până în deceniul opt): cele referitoare la lupta împotriva imperialismului, cele implicând Israel și Palestina, teme privind cooperarea și interacțiunile legate de chestiunea petrolului și teme care se leagă de gestionarea disputelor și conflictelor interarabe²².

Astfel, formarea statelor naționale este integrată în problematica mai largă a intensificării politicilor imperiale ale marilor puteri europene și a destructurării

¹⁶ „The Middle East as a Subordinate International System”, *World Politics*, vol. 10, no. 3, 1958, pp. 408-429.

¹⁷ *The International Politics of Regions: A Comparative Approach*, Eaglewood Cliffs, 1970.

¹⁸ *Op. cit.*

¹⁹ *Op. cit.*

²⁰ *Rethinking Middle East Politics: State Formation and Development*, Polity Press, 1994.

²¹ „Systemic Approaches to Middle East International Relations”, *International Studies Review*, vol. 1, no. 1, 1999, pp. 11-31.

²² George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, 1980, pp. 749-751.

sistemului politic otoman sub presiunea acestora. Formarea Orientului Mijlociu contemporan este în mare parte un rezultat al proiectelor exogene și această presiune colonială și intruzionistă afectează inclusiv statele care reușesc să-și păstreze o relativă tradiție și structură națională (Egiptul khedivilor, Iran, Turcia, Arabia Saudită). Totuși, puterile coloniale vor fi cele care vor stabili granițele noilor state aflate sub mandatul lor sau asupra cărora își exercită influența (Irak, Siria, Liban, Palestina, Transiordania, Egipt, Sudan, Turcia), care vor fi asumate mai apoi ca granițe naționale, după obținerea independențelor, și construind de acum politicile proprii de securitate și de relații externe ale statelor. Această perioadă corespunde, în mod esențial, cu o preocupare majoră a aproape tuturor statelor din regiune pentru independență națională.

A doua etapă, a sistemului focusat, care corespunde perioadei postcoloniale, după obținerea independenței statelor din Orientul Mijlociu, este cea care vede emergența unui sistem propriu, concret, identificabil, regional, cu state naționale între care se instituie interacțiuni din ce în ce mai complexe, politice, economice, culturale, dar și rivalități și conflicte. Ca urmare, coeziunea sa, care devine totuși un ideal, mai ales sub presiunea ideologiilor panarabe, este constant minată de o mulțime de factori: „prezența intruzivă a puterilor europene rămâne puternică (...) În plus, niciun lider regional definitiv nu și-a făcut încă apariția. Egipt, Irak, Arabia Saudită și chiar Transiordania concurează pentru acest rol — o competiție exacerbată și mai mult de tradiționalele rivalități între Egipt și Irak și între hașemiți și saudiți. În sfârșit, orientarea în general prooccidentală a elitelor conducătoare din numeroase țări din Orientul Mijlociu (multe dintre ele datorându-și poziția fostelor puteri coloniale europene) a inhibat abilitatea liderilor regionali de a acționa în maniere contrare intereselor puterilor coloniale”²³. La acestea se adaugă rolul fundamental destabilizator la adresa ordinii regionale al formării statului Israel și al intensificării problemei palestinienilor și, mai larg, a conflictului arabo-israelian, ce va structura permanent, de-a lungul deceniilor, propriul său sistem de raporturi regionale între majoritatea actorilor statali și nonetatiști ai lumii arabo-musulmane. Potrivit analiștilor structuraliști, acest conflict este el însuși un rezultat al intruziunii marilor puteri externe în interiorul sistemului regional, perspectivă asumată de altfel, în largă măsură, de către partea arabă, care vede în formarea și supraviețuirea Israelului o permanentă intruziune a politicilor imperialiste occidentale, cu scopul defragmentării unității arabe și al dominării regiunii de Occident prin intermediul clientului lor local, Israelul.

A treia formă particulară de structurare de noi dinamici și raporturi în interiorul subsistemului Orientului Mijlociu, potrivit școlii structuraliste, este cea care corespunde deceniilor șapte-opt, emergenței unei structuri bine organizate, dar rigide. Înfrângerea statelor arabe în 1967 și alinierea treptată față de cele două tabere ale războiului rece au dus la fragmentarea regiunii în multiple noi falii și alianțe fluide și temporare: „în deceniul șapte, lumea arabă a intrat într-o epocă a multiplicității centrelor de influență, dispersarea capabilităților și împăr-

²³ Tareq Ismael, *op. cit.*, p. 44.

țirea puterii²⁴. Această intensificare a interacțiunilor, dispărute treptat mitologiile și militantismele despre idealul unității arabe, permite totuși manifestarea mult mai coerentă a unui sistem al statelor, în manieră realistă ca și a multiplelor organizări supraetnatice (Liga Arabă, Organizația Conferinței Islamice, Organizația Unității Africane, OPEC) sau a structurării unor spații geopolitice particulare (Golful Persic, Africa de Nord, Levant, regiunea Mării Roșii etc.).

Dispariția motivului panarabist și scăderea influenței țărilor arabe care au suferit înfrângerea din 1967 lasă loc, din deceniul șapte, emergenței statelor petroliere (Arabia Saudită, Irak, Iran, monarhiile din Golf), dar și Siriei, care știe să gestioneze abil rivalitățile cu Israel și reușește să-și extindă controlul în Liban și să instrumentalizeze machiavelic complicatele interacțiuni între actorii regionali și internaționali. În sfârșit, după războiul din Golf, din 1991, sistemul regional se diluează, integrându-se treptat, în grade diferite, în circuitul global al interacțiunilor internaționale. Ceea ce se remarcă acum este atât creșterea influenței Statelor Unite, care încearcă să devină singurul agent de influență externă în regiunea Orientului Mijlociu, pe fondul ștergerii autorității rusești, cât și emergența puterilor „periferice” potrivit terminologiei structuraliste, adică Turcia, Israel și Iran.

c) *Constructivismul*. Cea care își manifestă o foarte eficientă validitate și dă seama mult mai coerent despre condiționările comportamentelor politice în Orientul Mijlociu este paradigma constructivistă. Este aproape un truism enunțul că una dintre cheile esențiale de lectură și înțelegere a evenimentelor din Orientul Mijlociu este cea a identităților, a modului în care indivizii, grupurile sociale, elitele sunt atașate la anumite reprezentări particulare asupra a ceea ce constituie identitatea lor și în funcție de care își structurează adeziunile, solidaritățile, comportamentele în plan privat sau public. Așa cum s-a spus: „niciun student în problema politicilor internaționale din Orientul Mijlociu nu poate începe să înțeleagă regiunea fără să ia în considerare fluxul și refluxul identităților politice”²⁵.

Problema identităților în Orientul Mijlociu, din perspectivă politică, se leagă mai întâi de glisarea, specifică regiunii, dintre identitățile naționale (sau particulare: religioase, etnice, regionale) și fidelitatea față de stat. În sistemul clasic westphalian, care a servit drept model în proiectele de construcție etatistă făcute de puterile occidentale, după primul război mondial, există o corespondență între suveranitatea de stat și existența unor identități naționale și a unui teritoriu adiacent acesteia, legitimându-se reciproc. În schimb însă, statele din Orientul Mijlociu au fost mai degrabă creații artificiale, încercând să construiască, din exterior, națiuni dar fără să existe naționalisme articulate coerent, atașate de noile state printr-un proces istoric și teritorializat în manieră particulară. Ca urmare, „în Orientul Mijlociu, impunerea imperialistă arbitrară a granițelor statale a produs

²⁴ Ali Hillal Dessouki, „The Crisis of Inter-Arab Politics”, în Ali Hillal Dessouki (ed.), *International Relations in the Arab World 1973-1982*, Joint Research Program Series no. 39, Institute of Developing Economies, Tokyo, 1983, p. 137.

²⁵ Shibley Telhami, Michael Barnett (ed.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, Cornell University Press, 2002, p. 2.

o substanțială incongruență între teritoriu și identitate, cu rezultatul că loialitatea față de stat a fost contestată de identitățile substatale sau suprastatale²⁶.

Multe dintre conflictele din Orientul Mijlociu rezultă tocmai din această necoincidență dintre reprezentările identitare etatiste, naționale, pe care elitele la putere încearcă să le impună, adesea pentru a oculta propriul lor caracter particular, minoritar (sunniți în Irak, alawiți în Siria, sunniți în Bahrein) sau exclusivist, și reprezentările particulare ale populațiilor, care se simt mai atașate de referințe mult mai proximale și în numele cărora nu se regăsesc în narațiunile identitare oficiale, publice, impuse uneori cu forța, pe care fie le ignoră, fie ajung să le conteste, uneori chiar violent. Există deci conflicte identitare în regiune, în măsura în care categoria identitară devine fundamentală în construcția legitimității noilor state de aici și a elitelor de la putere, iar cazul Irakului este aici unul exemplar: „Indiferent dacă ele sunt inventate, imaginate sau dezvoltate istoric, totuși, identitățile colective au fost întotdeauna în centrul loialităților popoarelor. În Irak, concurența dintre identitățile subnaționale, naționale și supranaționale au influențat inevitabil politica externă. În mod similar, existența unor identități concurente a oferit elitelor conducătoare nenumărate oportunități pentru a defini și redefini identitatea țării în funcție de propriile lor interese și imperativele politice la un moment dat”²⁷.

La fel, trebuie insistat asupra importanței ideologiilor în construcția atât a sistemelor politice ale statelor din regiune cât și în condiționarea comportamentelor lor externe. Arabismul a fost, vreme de decenii, o referință, deopotrivă identitară, ideologică, politică, militantă, care a indus adeziuni și activisme la scara întregii regiuni, structurând noi sisteme politice, destabilizând și amenințând pe altele, fiind un factor de restructurare al unei noi ordini regionale. Combinat cu propriile ambiții hegemonice ale unor state care nu se pot dezice totuși de identitatea lor națională specifică (Egipt, Siria, Irak, Libia) el a produs, în deceniile cinci-șase, simbioze între această dimensiune supranațională, pledând pentru o construcție a unei structuri în care o referință identitară destul de ambiguă, cea a arabității, să fie principalul catalizator al unității politice a spațiului arab — sau a unei părți cât mai largi din acesta. Eșecul acestei utopii rezultă mai ales din incapacitatea statelor-națiuni de a găsi formule reciproc avantajoase prin care să renunțe la realitatea unei suveranități concrete pentru alinierea în ambigue proiecte care suspendau o bună parte din acquis-ul lor etatist propriu. El purcede, și mai real formulat, mai ales din ciocnirea ambițiilor liderilor arabi, fiecare considerându-se cel mai în măsură de a-și asuma un rol hegemonic; în manieră atât de proprie regiunii, imaginea și interesele liderilor ajung să se suprapună, în discursul oficial și la un mod concret, cu cele ale statelor înseși pe carele conduc²⁸.

²⁶ Raymond Hinnebuch, *op. cit.*, p. 5.

²⁷ Adeed Dawisha, „Footprints in the Sand. The Definition and Redefinition of Identity in Iraq's Foreign Policy”, în Shibley Telhami, Michael Barnett (ed.), *op. cit.*, p. 118.

²⁸ Există o mulțime de tentative de realizare a unor structuri supranaționale care să ofere o soluție politică ideologiilor panarabiste: Republica Arabă Unită (1958-1961) între Egipt și Siria, uniunea federală între Egipt, Irak și Siria în 1963, uniunea egipteano-irakiană din 1964, federația egipteano-sudaneză-libiană din 1970, federația republicilor arabe (Egipt, Libia, Siria) în 1971, acordurile dintre Egipt și Libia din 1973, Republica Arabă Islamică dintre Libia și Tunisia, în 1974, Comanda Supremă Siriano-Iordaniană, în 1975, acordul de uniune dintre Siria și Irak, în 1979.

După înfrângerea arabă din 1967, arabismul este substituit cu noul mit mobilizator, cel al Islamului și al nenumăratelor sale interpretări particularizate. Islamul politic — sau, mai larg, islamismul — a devenit principala ideologie a ultimelor decenii, producând, la scara întregului spațiu musulman, resurecții identitare, reforme și modificări politice, sociale, juridice, comportamentale, a antrenat activisme și militantisme care iau adesea forme violente și care au pus în discuție constant nu doar ordinea locală, națională, regională, ci și pe cea internațională. Atât sunnismul cât și šiismul sunt traversate de acest fenomen al resuscitării religioase și politice pentru că în tradiția islamică există o strânsă dependență între religie și putere, formalizată dogmatic mai ales în concepția despre statutul eminamente religios al conducerii comunității (*imamat*).

Astfel, šiismul este nu doar o marcă identitară, individuală sau colectivă, ci el se transformă treptat într-o ideologie, mai ales sub impactul revoluției iraniene și al diferiților teoreticieni islamisti. El ajunge să întrețină relații ambigue între o raportare identitară care îl plasează pe individ într-un ansamblu transestatist, cel al comunității šiite în ansamblu, cu propria sa ierarhie (*marja'iyya*) și propriile normativități, și una a identității induse de apartenența la un stat național, cu toate obligațiile și constrângerile care rezultă de aici. Este ceea ce a justificat permanenta suspiciune a elitelor oficiale irakiene, în special ba'thiste, față de fidelitatea populațiilor și a liderilor šiiti irakieni, bănuți că și-ar manifesta devoțiunea nu atât față de statul irakian, cât mai ales față de identitatea šiită și cel care o ipostiază etatist și o difuzează, Iranul revoluționar. Aceeași situație este, de fapt, specifică tuturor minorităților sau comunităților šiite aflate în state cu puteri politice care se revendică de la sunnism (Arabia Saudită, Bahrein, Afganistan, Pakistan) și unde această diferență sectară este lecturată, de către ambele tabere, drept o ruptură intracomunitară, putând antrena discriminări, represii din partea statului sau, corelativ, contestări, revendicări, acțiuni subversive din partea comunităților šiite sau a unor grupări activiste și militante ale acestora.

Totuși, în pofida deceniilor în care s-au afirmat politici și activisme panislamiste, în pofida emergenței crescânde a ideologiilor salafiste, care contestă structural validitatea statului și a oricărei referințe identitare naționale, proclamând supremația '*Umma*, a comunității musulmane în ansamblu, islamismul nu a fost capabil să anuleze sistemul statelor și, în fapt, coexistă cu acesta, ba chiar se integrează și-și adaptează strategiile la o logică națională. Pe de altă parte, totuși, acest islamism „naționalizat“, sau islamo-naționalism cum îl numește Olivier Roy, în măsura în care nu ajunge efectiv să gestioneze puterea politică (cum se întâmplă în Turcia, Iran, Maroc, Gaza și, mai recent, Egipt și Tunisia), se statuează în opoziție cu sistemul oficial, considerat ca ilegal și deci chemat să dispară, fragilizând astfel securitatea internă a statului și chiar mediul regional.

Un caz particular, care se înscrie în preocuparea constructivistă pentru valori, reprezentări colective, identități, este cel al recentelor teorii culturaliste, bazate pe evidențierea importanței caracteristicilor culturale și a diferențelor culturale, în construirea interacțiunilor dintre state și societăți. Autorul clasic este aici Samuel Huntington, dar el a creat un adevărat curent de gândire care ajunge adesea să fie instrumentalizat ca model de decizie și comportament politic. Princi-

pala critică adusă teoriei sale este că reifică nepermis de mult identitățile culturale, transformate în *pattern*-uri simplificate, uneori până la rizibil, și considerate ca acționând aproape immanent în cadrul unor extrem de vaste sisteme geografice, minimalizând diferențele specifice din interiorul acestora și multe alte condiționări de altă natură decât cea culturală. Ea dă naștere la sintagme ridicole, postulând un conflict între Islam și Occident, ambele ipostaziate generic, ca structuri coerente și identificabile concret.

Este adevărat că există o tendință de a credita până la exces rolul factorilor culturali în înțelegerea comportamentelor din Orientul Mijlociu, în măsura în care înșiși actorii politici de aici se raportează și sunt condiționați, într-o oarecare măsură, de propriile lor valori religioase, tradiții istorice specifice, atașamentul la normativități teoretice, precum arabismul sau islamul. Ceea ce se numește generic „orientalism“, astăzi larg discreditat datorită reacției critice a lui Edward Said, este o ilustrare a acestei fascinații a Occidentului față de alteritățile orientale, dar mai ales se referă la modul în care elitele culturale și politice occidentale au construit propriile lor reprezentări, de-a lungul ultimelor două secole, despre ceea ce este Orientul. Acest monopol, deopotrivă hermeneutic și politic, este criticat de Said, care vede în el o manieră de apropiere, deopotrivă semantică și politică, a spațiului oriental, de către un Occident imperialist, atât în plan cultural cât și al controlului efectiv. Interesul americanilor sau al europenilor pentru Orient a fost deopotrivă cultural și politic deoarece „cultura a fost cea care a creat acest interes; acțiunea sa dinamică, alăturată unor brutale interese politice, economice și militare a făcut din Orient acest obiect variat și complex care este domeniul a ceea ce eu numesc orientalism“²⁹. Există chiar un „neoorientalism“, al cărui reprezentant etalon este Bernard Lewis, care tinde să lectureze realitățile contemporane din Orientul Mijlociu din perspectiva unor nuanțate criterii culturaliste, unde islamul, în special, este văzut ca un factor fundamental de blocare a evoluțiilor intelectuale, sociale și politice din lumea arabo-musulmană.

În replică, o întreagă generație de noi intelectuali proveniți din țările arabe sau Iran tind să ofere o critică din interior a teoriilor constructiviste și culturaliste, contestând presupuzițiile occidentale despre caracterul aproape factual al condiționărilor normative exercitate de valorile religioase, culturale, tradiționale din regiune și insistând asupra proceselor de reconstrucție continuă și dinamică a ideilor și identităților de aici³⁰. Mai puțin cunoscute, există corelativ studii asupra diferitelor reprezentări asupra Occidentului (*al-Gharb*) făcute în interiorul spațiului oriental, constituind astfel un dublu necesar pentru a avea o imagine comprehensivă asupra acestei dialectici a alterităților și a modului cum ele condiționează comportamentele culturale, sociale și politice din ambele părți³¹.

²⁹ Edward Said, *L'Orientalisme. L'Orient crée par l'Occident*, Seuil, 1980, p. 24.

³⁰ De exemplu, Sadik Jalal al-'Azm, „Orientalism and Orientalism in Reverse“, *Khamsin*, no. 8, 1981, publicat în Alexander Lyon Mcfie (ed.), *Orientalism. A Reader*, New York University Press, 2000, pp. 217-238; Dariush Shayegan, *Cultural Schizophrenia: Islamic Societies Confronting the West*, Saqi Books, 1992.

³¹ Evocăm aici mai ales lucrarea lui Nassib Samir El-Husseini, *L'Occident imaginaire: la vision de l'Autre dans la conscience politique arabe*, Presses de l'Université du Québec, 1998.

d) *Pluralismul*. Pentru perspectiva pluralistă, statul nu este singurul actor semnificativ, ci relațiile internaționale presupun luarea în considerare a unui vast complex de interdependențe, de conexiuni, unde entitățile statale sunt doar unul din multipli agenți care participă la acest ansamblu de relaționări. Teoriile pluraliste au fost aplicate mai întâi pe analizarea condiționărilor economice, arătând rolul activ al rețelelor de interacțiuni dintre guverne, birocrății, companii, grupuri de interese; contrar realismului, ele consideră că statul nu este în mod esențial un actor rațional și că puterea economică sau militară a unui stat nu se cuantifică în mod obligatoriu și în una politică. La fel, pluralismul insistă pe rolul cooperării și diluează presupuziția realistă despre existența unui fundamental determinism conflictual care condiționează raporturile dintre state: legăturile transfrontaliere pot produce influente interdependențe între state cu efecte asupra scăderii potențialului conflictual. Ele presupun emergența unor modele de comportament comun, de reguli privind interacțiunile, prin care statele își modulează strategiile, pentru a adera la același set de normativități care stimulează colaborările și sincronicitățile economice, politice, valorice etc. Ipoteza a unor valori absolute, precum democrația, statuate ca având o dimensiune universală, este percepută ca având un rol important în atenuarea motivațiilor conflictuale, pentru că ea crește omogenitatea ideologică, constrângerile interne asupra elitelor la putere, emergența unei societăți deschise și facilitarea unei porozități față de diferitele acțiuni și actori din plan internațional.

În Orientul Mijlociu însă, perspectivele pluraliste și soluțiile lor au o validitate restrânsă. Statele de aici și regiunea, ca sistem, au manifestat, vreme de decenii, o extrem de redusă deschidere față de circuitul interdependențelor economice globale și mai ales s-a caracterizat printr-o structurală lipsă de cultură democratică. Procesele de reformă economică, de liberalizare treptată și controlată, de deschidere (*infithah*) inițiate în o parte din țările arabe, după deceniul șapte (Egipt, Irak, Siria, Algeria, Tunisia), nu au creat nici premisele unui spațiu democratic mai real și nici nu au produs emergența unor structuri care să dubleze statul și să limiteze funcția autocratică a acestuia. Așa cum afirma Ghassan Salamé, avem de a face aici mai degrabă cu regimuri și sisteme care sunt, în esența lor, „democrații fără democrați”³². În fapt, este vorba de o liberalizare pusă în slujba intereselor elitelor la putere, dublând autoritatea politică a acestora cu una economică și financiară, prin intermediul unei noi burghezii, cu care întreține relații clientelare.

Pe de altă parte însă, pluralismul se dovedește pertinent în explicarea interacțiunilor din Orientul Mijlociu prin interesul major pe care-l arată față de importanța politicilor interne în condiționarea strategiilor și politicilor etatiste externe. Datorită glisajului dintre interesele de stat și interesele grupurilor sociale, atât de specifice țărilor din regiune, se ajunge chiar ca politici interne să transcendă limitările etatiste și să se integreze sau să rezoneze cu cele dezvoltate în alte țări. Ele pot fi instrumentalizate de agenți externi (state sau alte forțe) pentru a afecta

³² Ghassan Salamé, *Démocraties sans démocrates. Politiques d'ouverture dans le monde arabe*, Paris, Fayard, 1994.

stabilitatea și coeziunea statului în interiorul căruia se află. State fragilizate, cu o slabă coeziune internă, țările din Orientul Mijlociu sunt în egală măsură afectate atât de destabilizări și amenințări externe cât și de multe cu cauze endogene, rezultând din participarea la proiecte și interese diferențiate ale statelor și ale actorilor interni.

Ca urmare, contrar tezei realiste, pentru pluraliști comportamentul politic extern al statelor din regiune este adesea dependent de numeroasele condiționări interne, rezultând din influența, presiunile, interesele grupurilor subetnate sau supraetnate, sau a forțelor economice sau ideologice: „Politicile interne și circumstanțele definesc «discursul» politicilor externe în Orientul Mijlociu contemporan. Cultură, ideologie, nevoi și capacități economice, dezvoltări politice interne și alte asemenea, toate joacă roluri cheie în trasarea comportamentului internațional al actorilor din Orientul Mijlociu. Când acești factori sunt mobilizați în sprijinul unor scopuri politice externe specifice — cum a fost cazul în Egipt, sub președintele Gamal Abd al-Nasser, de exemplu — pot rezulta consecințe regionale majore (și chiar globale) — și dacă aceste consecințe pot fi mai puțin masive decât cele implicând marile puteri, ele sunt totuși importante”³³.

Pentru a ipostazia strânsa interdependență dintre politicile interne și externe în Orientul Mijlociu, Bahgat Korany folosește termenul de *intermestic*³⁴. Adesea, există o proiecție în plan extern a propriilor modele politice și ideologice interne, care sunt concepute drept o referință superioară ce trebuie să fie asumată de mediul regional sau chiar internațional. Egiptul nasserian a pus realitățile sale politice (arabism militant, stat centralizat și birocratizat, economie dirijată și socializantă, partid unic, discurs populist și tiermondist) ca fundament al oricărei noi structuri panarabe. Arabia Saudită face din wahhabism, care structurează organic întreaga funcționare a statului saudit, varianta desăvârșită de islam, pe care o difuzează în plan extern printr-o largă strategie internațională, mai ales prin organizațiile panislamice precum Liga Islamică Mondială.

După războiul din Golf și presiunile constante ale puterilor occidentale în direcția atașării spațiului Orientului Mijlociu la procesele de globalizare și de asumare a valorilor democratice, se constată o relativă liberalizare a spațiului public, permițând o emergență crescândă a unei societăți civile incipiente și a unor mult mai ample fenomenologii a atitudinilor și a participărilor rezultând dinspre grupurile sociale, fie în direcția unei contestări a realităților politice, economico-sociale, culturale din statele respective, fie înspre dezvoltarea unor procese de racordare la spațiul mondial. Cazul Irakului de dinainte de 2003 este aici exemplar. Supus unei politici americane de „îndiguire”, unui embargo internațional, unei dificile reintegrări regionale, țara se adâncește într-un autoritarism aberant, care blochează orice proces de deschidere spre exterior. Societatea irakiană intră într-o continuă imersiune, angajată mai degrabă într-o strategie de supraviețuire cotidiană, și rămâne în afara dinamicilor țărilor din regiune (dife-

³³ Tareq Ismael, *op. cit.*, p. 12.

³⁴ Bahgat Korany, „The Middle East Since the Cold War: Still Insecure”, în Louise Fawcett, *op. cit.*, p. 64.

rențiate, moderate, dar vizibile) de angajare în fluxul schimbărilor economice, informaționale, intelectuale, la scară globală.

*

Fiecare dintre cele patru școli de analiză prezentate aici oferă o perspectivă explicativă coerentă, dar parțială, asupra fenomenelor politice din Orientul Mijlociu. Ele propun modalități de comprehensiune funcționale, dar care nu acoperă extrem de complexa condiționare a vieții politice din și dintre țările din regiune. De aceea analiza relațiilor internaționale în Orientul Mijlociu presupune mai degrabă un demers multidisciplinar, în special apropiind dezvoltările teoretice și mai ales principiile metodologice dezvoltate în câmpul disciplinelor acoperite de termenul generic de *Middle Eastern Studies*. Doar luând în considerare determinismul exercitat de tradițiile religioase, culturale, antropologice, de comportamentele sociale ale grupurilor și populațiilor, de cadrele mentale și memoriile colective specifice, laolaltă cu întreaga istorie a regiunii, de unde se extrag continuu motivații personale sau instituționale noi, se poate avea o imagine mai largă asupra modului în care se construiește câmpul decizional politic în Orientul Mijlociu. Dificultatea analiștilor și a decidenților occidentali de a oferi scenarii prospective de lungă durată asupra fenomenelor politice în regiune rezultă, în parte, atât din atașamentul față de modele explicative prealabile, în maniera teoriilor expuse aici, cu o funcționalitate restrânsă în Orientul Mijlociu, cât și datorită dinamicii structurale și imprevizibile care definește politica internă și relațiile internaționale în ceea ce este denumit deja, într-o manieră clasică, „Orientul complicat“.

BIBLIOGRAFIE

- al-'Azm Sadik Jalal, „Orientalism and Orientalism in Reverse“, *Khamsin*, No. 8, 1981, în Alexander Mcfie Lyon (ed.), *Orientalism. A Reader*, New York University Press, 2000, pp. 217-238;
- Binder Leonard, „The Middle East as a Subordinate International System“, *World Politics*, vol. 10, no. 3, 1958, pp. 408-429;
- Bromley Simon, *Rethinking Middle East Politics: State Formation and Development*, Polity Press, 1994;
- Brown Carl, *International Politics and the Middle East, Old Rules, Dangerous Game*, I. B. Tauris, 1984;
- Brown Carl, (ed.), *Diplomacy in the Middle East. The International Relations of Regional and Outside Powers*, I. B. Tauris, 2004;
- Corm Georges, *Le Proche-Orient éclaté: 1956-2007*, Gallimard, 2007;
- Dessouki Ali Hilla, „The Crisis of Inter-Arab Politics“, în Dessouki Ali Hilla (ed.), *International Relations in the Arab World 1973-1982*, Joint Reserach Program Series no. 39, Institute of Developing Economies, Tokio, 1983;
- El-Husseini Nassib Samir, *L'Occident imaginaire: la vision de l'Autre dans la conscience politique arabe*, Presses de l'Université du Québec, 1998;
- Fawcett Louise (ed.), *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, 2009;
- Flory Maurice (ed.), *Les régimes politiques arabes*, Presses Universitaires de France, 1990;
- Gause Gregory, „Systemic Approaches to Middle East International Relations“, *International Studies Review*, vol. 1, no. 1, 1999, pp. 11-31;

- Halliday Fred, *The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology*, Cambridge University Press, New York, 2005;
- Hinnebuch Raymond, *The International Politics of the Middle East*, Manchester University Press, 2003;
- Ismael Tareq, *International Relations of the Contemporary Middle East. A Study in World Politics*, Syracuse University Press, 1986;
- James Bill, „The study of Middle East politics, 1946-1996: a stocktaking“, *Middle East Journal*, vol. 50, no. 40;
- Kramer Martin, *Ivory Towers on Sand: The Failure of Middle Eastern Studies in America*, Washington Institute for Near East Policy: Policy Papers, no. 58, 2001;
- Lawson Fred H., *Constructing International Relations in the Arab World*, Stanford University Press, 2006;
- Lenczowski George, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, 1980;
- Milton Edwards, *Contemporary Politics in the Middle East*, Polity Press, 2006;
- Owen Roger, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, Routledge, 2004;
- Picard Elisabeth (ed.), *La politique dans le monde arabe*, Armand Colin, 2006;
- Said Edward, *L'Orientalisme. L'Orient crée par l'Occident*, Seuil, 1980;
- Shayegan Dariush, *Cultural Schizophrenia: Islamic Societies Confronting the West*, Saqi Books, 1992;
- Telhami Shibley, Michael Barnett (ed.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, Cornell University Press, 2002.